

PALEO-AKTUEEL 17

ARCHEOLOGIE IN 2005

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukkwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn gesloten. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

TER LERINGH: OLIELAMPJES UIT DE LAUDERMARKE (GR.)

H.A. Groenendijk

Een ongewone vondstmelding

Sceptisch nam ik de melding van de heer Theo Jansen (Voorthuizen) in ontvangst dat hij vier Romeinse olielampjes uit Groningen in bezit had gekregen. De lampjes zouden omstreeks 1930 zijn gevonden in een nat terrein. Waar dan in Groningen, luidde mijn vraag, in de verwachting dat het om het wierdengebied zou gaan. Maar de vindplaats bleek een oud heidegebied in Oost-Groningen te zijn, de Laudermarke. Bij het noemen van de Laudermarke veranderde mijn houding op slag, want in die afgelegen streek is tijdens de ontginning van woeste grond veel aan het licht gekomen. De vier lampjes waren gevonden bij het graven van een greppel. Ze hadden bij elkaar gelegen, dus zou het een gesloten vondst moeten zijn. Er zijn wel meer Romeinse depots uit het voormalige Bourtangerveen opgedoken, dus zo gek was het vondstbericht niet. Kort daarna kreeg ik de lampjes in handen. De vondst omvat vier grote exemplaren met lengtes tot ongeveer 10 cm. Het gaat om twee traditionele vormen met een vlakke, gedecoreerde bovenzijde en twee plastische vormen voorstellend een mannenkopje waarvan de baard uitmondt in drie tuiten om de lont in te plaatsen. De twee koplampjes zijn eender van vorm en zelfs afkomstig uit dezelfde mal (fig. 1). Alle vier de lampjes zijn vervaardigd uit zandverschraalde, rozerood bakkende klei. Ik had een kleiner formaat terracottakleurige lampjes van een meer gezuiverde klei verwacht maar ondanks hun grove uiterlijk deden deze exemplaren mij authentiek aan. Enthousiasme begon zich van mij meester te maken en het leek alleszins de moeite waard om de vondstomstandigheden eens preciezer na te trekken. De vinder leefde namelijk nog.

De vinder aan het woord

In het voorjaar van 2004 zocht ik in een bejaardenhuis te Barneveld de 80-jarige Albert Sassen op. Hij had de lampjes zelf gevonden en had er tenslotte, aan het eind van zijn leven, maar afstand van gedaan. Het moet zo tussen 1930-1932 zijn geweest dat zijn vader bijenkorven op de heide in de Laudermarke plaatste en in dat bewuste jaar een greppel vóór de korven langs moest graven omdat het veen zo nat was. Sassen senior stuitte een paar steken diep met zijn schop op iets hards. Hij vond vier bemodderde voorwerpen, drukte die zoon Albert in handen met de opdracht ze in de nabijgelegen 'scheid-sloot' te wassen. "Dat vergeet je nooit weer". Die scheidsloot heet nu Walchumer Schloot en vormt nog steeds de grens tussen Nederland en Duitsland. Eerst wisten ze niet precies wat de opgedolven voorwerpen voorstelden. Maar toen korte tijd later de heide ontgonnen werd en vlakbij de vindplaats een opgraving plaatsvond (het urnenveldenonderzoek van Van Giffen in de Laudermarke, 1932) vroegen ze het oordeel van de heren opgravers en kregen ze te horen dat het om Romeinse lampjes van 2000 jaar oud ging. Het verzoek van die heren om de lampjes te verkopen, wimpelde vader Sassen af. Hij achtte de vondst nu toch interessant genoeg om zelf te behouden. Na diens dood in de jaren zeventig kwamen de lampjes automatisch in handen van zoon Albert. Nu deze zelf zijn levenseinde voelt naderen, heeft hij gemeend een goede bestemming voor de lampjes te moeten zoeken en plaatste hij een advertentie in de krant. Zo kwamen ze in het bezit van de heer Jansen te Voorthuizen, die mij vervolgens in kennis stelde.

De belangstelling voor de lampjes doet de

Fig. 1.a–d. De vier ‘Romeinse’ olielampjes uit de Laudermarke (foto Jur Bosboom, provincie Groningen).

zieke Sassen zichtbaar goed en hij is nog heel goed in staat een omschrijving van de vindplaats te geven. Veenplaatsen werden traditioneel aangeduid naar de eigenaar en hun bijen stonden op de veenplaats van Hemmen en Gengler, twee grote boeren die stukken veen aankochten om te ontginnen.

Archiefonderzoek

Hoe controleer je nu deze vondstomstandigheden, 75 jaar na dato? Een paar wegen zijn nog te bewandelen. De eerste is die van het archiefonderzoek op het GIA. Van Giffen had het belang van de vondst zeker ingezien en misschien was hij het zelf wel geweest die een bod had uitgebracht. Met zijn bekende vasthoudendheid had hij er na Sassens weigering ongetwijfeld nog een briefwisseling aan gewaagd. Maar noch het onderzoeksverslag, noch Van Giffen's aantekeningenboekje, noch de correspondentiemappen van 1932 en volgende jaren bevatten enige aanwijzing. Natuurlijk kan Sassen se-

nior met een andere persoon van doen hebben gehad, maar dan zou de melding uiteindelijk toch bij Van Giffen zijn beland.

Dan maar de weg van de dubbele controle bewandeld. Een leeftijdgenoot van Albert Sassen is Albert ter Wisch uit Ter Apel, wiens vader land bezat in de Laudermarke. Desgevraagd blijkt Ter Wisch Sassen goed te kennen en vader Ter Wisch bezat nota bene een veenplaats naast die van Hemmen en Gengler, eerder in het bezit van Grol. Maar ook Ter Wisch, die zich altijd bijzonder voor de historie van Westerwolde heeft geïnteresseerd, kan zich geen vondst van olielampjes herinneren op het land van Grol of van Hemmen en Gengler.

Een derde mogelijkheid is nog om na te gaan of de lampjes zich al die tijd in huize Sassen bevonden hebben. Daarvoor de zoon van Albert Sassen geraadpleegd. Hij weet niet anders dan dat de lampjes altijd op de schoorsteenmantel stonden. Hij betreurt het overigens als hij hoort dat zijn vader de lampjes van de hand

heeft gedaan, maar vader en zoon hadden weinig contact. Nu is er wel voldoende zekerheid over de verblijfplaats van de lampjes na hun blootlegging. Ze stonden al die tijd in huize Sassen. Het blijft echter vreemd dat de ontdekking zelf nergens is geregistreerd. Collega's uit omringende gebieden wijzen intussen op de zeldzaamheid van lampvondsten. Olielampjes zijn weliswaar niet onbekend in wierdencontext, maar treden daarbuiten eigenlijk niet op en zeker niet als depotvondst. Uit Groningen is slechts een fragment van een zogenaamd volutenlampje bekend, maar dat is aangetroffen bij de afgraving van de wierde Wierum.

Witte paters

De volgende stap was de stilistische datering. L. Swinkels van Museum Het Valkhof uitte meteen al twijfels over de echtheid. Hij herkende de twee identieke koplampjes als 20^e-eeuwse replica's uit Tunesië. Dat maakte de andere twee van hetzelfde baksel meteen ook verdacht. Het oordeel van expert J. Derksen van het Allard Pierson Museum was al even helder. Alle vier de lampjes zijn falsificaten. Dat is af te leiden uit het baksel (de ongezuiverde klei) en het type. De twee koplampjes hebben namelijk een Punisch type uit de 2^e of 1^e eeuw v.Chr. tot voorbeeld, de twee met versierde spiegel hebben voorbeelden in de 4^e of 5^e eeuw n.Chr. Dat er zoveel eeuwen tussen het oudste en het jongste type liggen, veegt de gedachte aan een gesloten vondst direct al van tafel. De productieplaats van deze lampjes is zelfs bekend: het dorpje La Marsa op enkele kilometers van Carthago. Ze zijn en worden nog steeds voor de argeloze toerist geproduceerd en hebben al tot menige teleurstelling aan de museumpoort geleid. De productie begon na de Tweede Wereldoorlog.

Hiermee zijn de olielampjes van Sassen als namaak ontmaskerd. Maar het raadsel van de Laudermarke is er niet mee opgelost. Misschien is de herinnering aan de reactie van officiële zijde in 1932 wat vervaagd en heeft aanvankelijke teleurstelling plaats gemaakt

voor een zekere vasthoudendheid. Dat blijft altijd gissen. Maar welk spoor liep van Noord-Afrika naar de Laudermarke, toen nog een van de meest afgelegen gebieden van Nederland? Wie bracht al zo vroeg (vóór de Tweede Wereldoorlog, dus voordat de massaproductie van kopieën op gang kwam) dergelijke souvenirs mee naar Oost-Groningen? Zijn de Sassens het slachtoffer geworden van een grap? Niemand lijkt namelijk enig geldelijk voordeel te hebben behaald bij het verstoppert en 'ontdekken' van de lampjes.

In het gebied van Carthago hebben de Nederlandse Witte paters zich intensief bezig gehouden met het opgraven en publiceren van olielampjes. Hun drijfveer waren de christelijke motieven die op enkele exemplaren werden aangetroffen. Deze 'christelijke' lampjes dateren uit de 4^e en 5^e eeuw. Waren er wellicht Witte paters, wellicht met de beste bedoelingen, betrokken bij het kopiëren van zulke lampjes? Was er een connectie tussen de Witte paters en Westerwolde? Ik heb er de Vereniging voor Genealogie en Historie 'Westerwolde' naar gevraagd. Tot nog toe heeft dat geen resultaat opgeleverd.

Dit verslag volgt de feiten in de volgorde waarin ze mij bekend werden. Het kostte even tijd om te wennen aan de paradoxale situatie, dat de vondstomstandigheden authentiek lijken, maar de lampjes falsificaten zijn. *Dichtung* en *Wahrheit* moeten ergens en op enig moment door elkaar zijn gaan lopen; een meer afdoende verklaring is op dit moment helaas niet voorhanden. Ik wil besluiten met het uitspreken van de hoop dat dit relaas de lezer vooral strekt *ter leringh* en niet alleen tot *vermaak*.

Graag bedank ik vondstmelder T. Jansen uit Voorthuizen voor zijn medewerking aan het onderzoek, evenals mw. J. Leeuwenburg-van Erkel (Kootwijkerbroek) die één van de lampjes in bezit kreeg, de heren W.A. van Es (Opende) en J. Molema (Oostwold) voor hun eerste oordeel en conservator L. Swinkels van Muse-

um het Valkhof (Nijmegen) evenals J. Derksen (Allard Pierson Museum, Amsterdam) voor hun definitieve oordeel en het mij deelgenoot maken van hun ervaringen. J.N. Lanting (GIA) spitte voor mij het brievenarchief van het BAI en de vondstenboekjes van Van Giffen door. W.A.B. van der Sanden (Drents Plateau) gaf goede raad tijdens de hele speurtocht. Vinder Albert Sassen is korte tijd nadat ik hem sprak, overleden.

Summary: An instructive assemblage of Roman earthenware lamps from the Laundermarke (Groningen)

Four Roman earthenware lamps, which according to the finder were found together in the Bourtanger Moor peatbog under unsuspected circumstances, are now revealed as being modern forgeries.